

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ

Alexander Nehamas, *Nietzsche (Life as Literature)*
Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1985, σελ. 262.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Ο μελετητής της φιλοσοφίας του Nietzsche αντιμετωπίζει ιδιαίτερες δυσκολίες. Είναι υποχρεωμένος να επιχειρήσει να δώσει κάποια λύση σε μια σειρά από παράδοξα που δεν αφορούν μονάχα στο περιεχόμενο των θέσεων για τη «θέληση για δύναμη», την «αιώνια επιστροφή», τη φύση του υποκειμένου και τις προϋποθέσεις της ηθικής, αλλά σχετίζονται με την ίδια την υφή των έργων του Nietzsche και τον βασικό χαρακτήρα της όλης φιλοσοφικής του τοποθέτησης. Και αυτά ακριβώς τα παράδοξα αποτελούν το επίκεντρο της ερμηνευτικής προσέγγισης του καθηγητή του Πανεπιστημίου Pittsburgh Αλέξανδρου Νεχαμά στο βιβλίο του: *Nietzsche: Η ζωή ως λογοτεχνία*.

Ο καθηγητής Νεχαμάς ξεκινά από τις δύο θεμελιώδεις οπτικές γωνίες που συνιστούν σταθερές της νιτσεϊκής σκέψης και παρέχουν κατά τη γνώμη του το κλειδί για την κατανόησή της. Πρόκειται για τον «προοπτικισμό» (perspectivism) και για τον «αισθητισμό» (aestheticism), που καθιστούν δυνατή μια νέα θεώρηση της φιλοσοφίας αλλά και της ίδιας της ζωής ως έργου τέχνης.

Ο προοπτικισμός υπαγορεύει την αμφισβήτηση της ύπαρξης μιας αντικειμενικής διάστασης πραγμάτων ή γεγονότων που υφίσταται ανεξάρτητα από τις διάφορες ανθρώπινες ερμηνείες. Δεν έχει νόημα η αναζήτηση κάποιας βέβαιης γνώσης, απαλλαγμένης από υποκειμενικές διαστρεβλώσεις, γιατί δεν έχει νόημα η αντίληψη του κόσμου «καθ' εαυτόν», τον οποίο θα μπορούσε να αποκαλύψει μια τέτοια γνώση. Το ερώτημα βέβαια που προβάλλει αμέσως παίρνει τη μορφή παραδόξου: Αν όλες οι φιλοσοφικές απόψεις δεν είναι παρά ερμηνείες, που μάλιστα δημιουργούν και συγκροτούν οι ίδιες το αντικείμενό τους, πώς μπορεί ο Nietzsche να υποστηρίξει την αλήθεια των θέσεων τις οποίες επιδιώκει να παρουσιάσει; Αλλά και η έννοια της ερμηνείας φαίνεται να υπονομεύεται από την απόρριψη της αυθύπαρκτης οντότητας ενός αντικειμένου ερμηνείας.

Όμως, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται στα πλαίσια της νέας διεξοδικής ανάγνωσης της νιτσεϊκής θεματικής, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η παραδοχή της δυνατότητας πολλών «ορθών» ερμηνειών δε μας απαγορεύει να θεωρήσουμε μερικές ως καλύτερες από τις άλλες. Ακόμη, ο αισθητισμός, που εμπνέει όχι μόνο τη σύλληψη του κόσμου ως καλλιτεχνήματος, αλλά και την αντίληψη της φιλοσοφικής συγγραφής ως λογοτεχνικής διαδικασίας, επιτρέπει ίσως στον Nietzsche να αποφύγει τους σκοπέλους των περισσοτέρων από τα φαινομενικά αξεπέραστα παράδοξα αυτοαντίφασης (self-contradiction) και αυτοαναίρεσης (self-refutation), στα οποία αναφερθήκαμε. Αρκεί να πλησιάσει κανείς την έκφραση του συνόλου των ιδεών του, ως την ενσάρκωση ενός μοναδικού, ιδιόμορφου τρό-

που ζωής, και όχι ως τη διατύπωση της διδασκαλίας κάποιου προτύπου, ή την υπεράσπιση ενός θεωρητικού συστήματος. Έτσι η καταστροφική κριτική της προηγούμενης παράδοσης δε θα φανεί να συνοδεύεται από την αστήρικτη υποκατάστασή της από νέες δογματικές απόψεις αλλά θα αποδειχθεί ότι αποτελεί τη βάση της διαμόρφωσης ενός λογοτεχνικού χαρακτήρα που είναι ο ίδιος ο φιλόσοφος - δημιουργός Φρειδερίκος Nietzsche. Όπως γράφει ο καθηγητής Νεχαμάς, «ο αισθητισμός του είναι η άλλη πλευρά του προοπτικισμού του» (σελ. 8).

Η υποστήριξη της εξαιρετικά ενδιαφέρουσας αυτής ερμηνευτικής πρότασης επιχειρείται με την επί μέρους εξέταση ορισμένων από τα πιο σκοτεινά, προκλητικά και επίμαχα σημεία του νιτσεικού έργου. Αναλύονται και ελέγχονται διάφορες θέσεις άλλων φιλοσόφων και μελετητών, όπως ο Martin Heidegger, ο Jacques Derrida, ο Gilles Deleuze, ο Walter Kaufman, ο Arthur Danto, η Sarah Kofman κ.ά. έτσι ώστε να καταδειχθούν η συνοχή και τα πλεονεκτήματα της νέας προσέγγισης.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο κύριες ενότητες που πραγματεύονται αντίστοιχα, το πρόβλημα του κόσμου (γενικά κοσμοθεωρητικά αλλά και υφολογικά ζητήματα) και το πρόβλημα του «εαυτού», του «εγώ», (self, που στη συνέχεια θα αποδίδουμε με τον όρο «υποκείμενο») (απορήματα ανθρωπολογικά και ηθικά). Στην κριτική μου παρουσίαση θα προσπαθήσω πρώτα να συνοψίσω τις βασικές ιδέες και τα επιχειρήματα των επτά κεφαλαίων, που το καθένα τους παραπέμπει με την επικεφαλίδα του κατευθείαν σε σημαντικά θέματα, όπως αυτά προβάλλουν μέσα από τα ίδια κείμενα. Πρόθεσή μου είναι να δώσω μια σύντομη αλλά σαφή αίσθηση της πρωτοτυπίας και της γενικότερης αξίας του βιβλίου, και να φτάσω σε ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με ερωτήματα που παραμένουν ανοικτά και χρειάζονται ίσως βαθύτερη διερεύνηση.

Στο πρώτο κεφάλαιο αντιμετωπίζεται το θέμα της ιδιαιτερότητας και της ποικιλίας του ύφους που συναντά ο αναγνώστης, από τη δοκιμακή αυστηρότητα έργων όπως *Η γέννηση της τραγωδίας* και *Η γενεαλογία της ηθικής*, μέχρι τη γλαφυρή δραματικότητα του *Τάδε Έφη Ζαρατούστρα*, και την αποφθεγματική πυκνότητα των αποσπασμάτων των γνωστών με τον τίτλο *Η θέληση για δύναμη*. Ο Αλέξανδρος Νεχαμάς πιστεύει ότι αυτό το φαινόμενο δεν είναι διόλου τυχαίο και ότι μπορεί να εξηγηθεί ως ένας έμμεσος τρόπος υπογράμμισης του προοπτικισμού στον οποίο αναφερθήκαμε. Δεν πρόκειται για μια απλή εκδήλωση πλουραλιστικών τάσεων, ούτε για το προϊόν της διαρκούς αναζήτησης του καταλληλότερου εκφραστικού μέσου, αλλά για τη συνειδητή απόπειρα του Nietzsche να διαφοροποιηθεί ριζικά από τη φιλοσοφική παράδοση ενάντια στην οποία στρέφεται, τη στιγμή ακριβώς που δοκιμάζει να της επιτεθεί.

Χρησιμοποιεί τις εναλλαγές στα λογοτεχνικά είδη και στο ύφος για να καταστήσει κυριολεκτικά αλησμόνητη την παρουσία του ως συγγραφέα και για να εμποδίσει τους αναγνώστες του να παραβλέψουν το γεγονός ότι οι απόψεις του προέρχονται αποκλειστικά και αναγκαία από αυτόν. Στηρίζεται στην ποικιλία του ύφους για να υπαινιχθεί ότι δεν υπάρχει μια ενιαία, ουδέτερη γλώσσα με την οποία μπορούν να παρουσιαστούν με επιτυχία οι δικές του αλλά και οι οποιεσδήποτε άλλες φιλοσοφικές απόψεις. Η συνεχής υφολογική του παρουσία δείχνει ότι οι θεωρίες είναι τόσο ποικίλες και ιδιόρρυθμες όσο και η γραφή με την οποία μας εμφανίζονται (σσ. 37 κ.εξ.).

Ο Nietzsche φανερώνει έτσι, χωρίς να εκφράζει άμεσα και χωρίς να προσπαθεί να θεμελιώσει με επιχειρήματα τη βασική του πεποίθηση πως δε μπορεί να υπάρξει αντικειμενική θεώρηση ανόθευτη από τον υποκειμενισμό κάποιας προοπτικής. Και μ' αυτό τον τρόπο δεν προτείνει την τοποθέτησή του ως *την αληθινή*, ή τη μόνη ορθή που θα επέβαλλε την αδιαμαρτύρητη αποδοχή — γιατί σε μια τέτοια περίπτωση θα υπονόμει τον προοπτικισμό της

χαρακτήρα, αλλά μας την περιγράφει λεπτομερειακά ως μian ιδιόμορφη στάση ζωής. Δε ζητάει να πείσει, επικαλούμενος κάποια αντικειμενικά κριτήρια, όπως η μεταφυσική παράδοση την οποία μάχεται, αλλά, αντίθετα, τονίζει συνεχώς την ιδιαιτερότητά του. Σ' αυτό μάλιστα το σημείο είναι δυνατή μια νέα αξιολόγηση των σχέσεων του Nietzsche με τον άσπονδό του φιλοσοφικό εχθρό τον Σωκράτη. Ο καθηγητής Νεχαμάς αποκαλύπτει τις παράδοξες ομοιότητες — μέσα από τις αντιθέσεις της νιτσεικής υπερβολής και της σωκρατικής ειρωνείας — δύο στοχαστών που κατορθώνουν να σφραγίσουν με τη διδασκαλία τους αλλά κυρίως με το ζωντανό παράδειγμά τους, την αρχή και το τέλος μιας ολόκληρης παράδοσης.

Το δεύτερο κεφάλαιο διερευνά μερικά από τα κύρια γνωρίσματα του προοπτικισμού που φαίνεται να δημιουργούν προβλήματα. Ξεκινά από τον ισχυρισμό ότι το ψεύδος και η απόκρυψη της αλήθειας αποτελούν αναγκαία συνθήκη για την ευδοκίμηση της ανθρώπινης ζωής και προχωρεί στη συζήτηση της γενικότερης κριτικής των παραδοσιακών αντιλήψεων για τις ηθικές προϋποθέσεις της γνωστικής δραστηριότητας. Αναλύονται οι επαναστατικές απόψεις του Nietzsche, κατά τις οποίες, πίσω από τη «θέληση για γνώση» κρύβεται κάποια θεμελιακή «θέληση για άγνοια», και στη βάση της επιδίωξης της πραγμάτωσης μιας πλειάδας αξιών ανακαλύπτει κανείς τη σιωπηρή αποδοχή των αντιθέτων τους (σ.σ. 47, 44).

Σύμφωνα με την προτεινόμενη επανεκτίμηση αυτών των θέσεων, το νόημά τους φωτίζεται ακριβώς μόνο κάτω από το πρίσμα του ριζικού προοπτικισμού. Όπως έχει ήδη τονιστεί, προβάλλεται το επιχείρημα ότι ο κόσμος δεν έχει κάποια χαρακτηριστικά που υφίστανται πέρα από τις διάφορες ανθρώπινες ερμηνείες, και που οφείλουμε να γνωρίσουμε κατά τον ορθό, αντικειμενικό τρόπο. Δε μπορεί να υπάρξει μια πλήρης «θεωρία» ή ερμηνεία που να εξηγεί όλα τα γεγονότα, γιατί πρέπει πριν απ' όλα να απορριφθεί η έννοια του «συνόλου των γεγονότων», ως γνωστικού ή οντολογικού αντικειμένου. Αποτελεί χίμαιρα η αναζήτηση μιας ενιαίας εικόνας του κόσμου, ελεύθερης από τη μερικότητα, τον υποκειμενισμό, τους περιορισμούς των συγκεκριμένων, ιστορικά τοποθετημένων οπτικών γωνιών. Είναι δυνατή μονάχα μια «προοπτική θέαση των πραγμάτων» (σελ. 50).

Παρά την πεποίθησή του ότι «το κριτήριο της αλήθειας έγκειται στην καλλιέργεια της θέλησης για δύναμη, ο Nietzsche δεν οικοδομεί κάποια συνεπή πραγματιστική θεωρία της αλήθειας. Συχνά μάλιστα μοιάζει να δέχεται μια μορφή της αντίληψης της αλήθειας ως αντιστοιχίας (correspondence). Εκείνο όμως που αρνείται κατηγορηματικά, είναι η δυνατότητα αντικειμενικής, σταθερής και συνολικής γνώσης. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο καυτηριάζει τις υποκριτικές μεταφυσικές αξιώσεις κάθε απολυτοκρατίας, από το Χριστιανικό μέχρι το σύγχρονο επιστημονικό κοσμοείδωλο, τη συνέχεια και τη συγγένεια των οποίων προσπαθεί να καταδείξει στη *Γενεαλογία της Ηθικής*. Οι δικές του απολυτοκρατικές τάσεις που εκδηλώνονται σε πολλά σημεία και δίνουν την εντύπωση της αυτοαντίφασης είναι «περιστασιακές» και «παροδικές» και δεν απευθύνονται σε όλους τους ανθρώπους, όλων των εποχών. Τα «ελεύθερα πνεύματα» τα οποία επικαλείται γνωρίζουν ότι η αλήθεια δε «βρίσκεται» «μια για πάντα» και «για όλους»· συχνά δημιουργείται από ορισμένους και για λίγους. Άλλωστε ομολογούν ότι οι θέσεις τους πρόκειται τελικά να ξεπεραστούν. Παρ' όλα αυτά, αποφεύγουν την «Ευρωπαϊκή αρρώστεια» του μηδενισμού, που προκαλεί η κατάρρευση των δήθεν αντικειμενικών αξιών του παρελθόντος, ακριβώς γιατί πλάθουν τις δικές τους, νέες και καλύτερες αξίες. Ο προοπτικισμός δε συνεπάγεται ένα απλό πλουραλισμό ή μια αφελή, απόλυτη σχετικοκρατία. Δεν αμφιβάλλουν για το ότι δεν είναι όλες οι απόψεις και όλες οι ερμηνείες εξίσου καλές, αλλά πιστεύουν στην υπεροχή των δικών τους «ερμηνειών» για «συγκεκριμένα άτομα, συγκεκριμένους τόπους, συγκεκριμένες ιστορικές περιστάσεις» (σελ. 71). Κατ' αυτή την έννοια παραδέχονται την αναγκαιότητα της μερικότητας, του υποκειμενισμού, των «ψευδών», που προϋποθέτουν οι «αλήθειες» τους.

Έτσι, ο καθηγητής Νεχαμάς, με αφετηρία τη νέα σύλληψη του προοπτικισμού, τη διαμορφωμένη στη βάση πρόσφατων εργασιών των Nelson Goodman και Richard Rorty¹ ολοκληρώνει ικανοποιητικά το πρώτο βήμα της διασάφησης της νιτσεικής γνωσιοθεωρίας. Σε τυπικό μάλιστα επίπεδο, παρέχει μια ανάλυση της αρχής, «κάθε άποψη είναι μια ερμηνεία», που φαίνεται να την προστατεύει από τις αιτιάσεις της άμεσης αυτοαναίρεσης (σσ. 66-7). Μόνο που σ' αυτό το σημείο ο αναγνώστης διατηρεί ίσως κάποιες επιφυλάξεις για την πληρότητα της παρουσίασης και του ελέγχου των λογικών διαστάσεων και των συνεπειών της. Δυστυχώς, η ανάπτυξη αυτών των επιφυλάξεων και η επανεξέταση του προβλήματος θα μας οδηγούσε έξω από τα πλαίσια της εργασίας μας.

Στο επόμενο κεφάλαιο, ακολουθεί η μελέτη μιας πρότασης που προβάλλει ως αξίωμα της οντολογίας, ή, καλύτερα, της γενεαλογίας του Nietzsche, η οποία παίρνει στο έργο του τη θέση της παραδοσιακής οντολογίας: «Κάθε πράγμα είναι το σύνολο των επιδράσεών του», και τίποτε περισσότερο ή πέρα από αυτές.

Η προβληματική του υποκειμένου της «θέλησης για δύναμη», αλλά και του συνόλου των αισθημάτων και των ψυχικών και πρακτικών ενεργημάτων της καθημερινής μας ζωής υπαγορεύει τη διαπίστωση ότι το υποκείμενο αυτό δεν έχει κάποια ανεξάρτητη υπόσταση. Ταυτίζεται με το σύνολο των επιδράσεών του πάνω σε άλλες καταστάσεις, γεγονότα, ή, ακόμη, υποτιθέμενες οντότητες. Τα γεγονότα που απαρτίζουν την εξωτερική πραγματικότητα, αλλά και τα ίδια τα όντα που φαίνεται να αποτελούν συστατικά στοιχεία ή «μέρη» αυτών των γεγονότων, είναι όλα ουσιωδώς συνδεδεμένα μεταξύ τους. Δεν υπάρχουν αντικειμενικά κριτήρια για να αποφασίσει κανείς «που αρχίζει και που τελειώνει το καθένα τους». «Η ίδια η έννοια της «θέλησης για δύναμη» βασίζεται στην αντίληψη ότι όλα τα πράγματα στον κόσμο είναι αλληλοσυνδεόμενα και ότι όλες ανεξαιρέτα οι αλληλοσυνδέσεις τους είναι αποφασιστικής σημασίας για τον καθορισμό της φύσης τους. Και η θέληση για δύναμη εκδηλώνεται «ως μια δραστηριότητα που συνίσταται στη μεγαλύτερη δυνατή επέκταση μιας σφαίρας φυσικής ή πνευματικής επιρροής» (σσ. 79-80).

Προαναγγέλοντας, θα 'λεγε κανείς, από τη σκοπιά του ο Nietzsche την γλωσσική ανάλυση του ύστερου Wittgenstein και του Gilbert Ryle, επιτίθεται στους μεταφυσικούς μύθους τους βαθιά ριζωμένους στις κατηγοριακές διακρίσεις που επιβάλλει η γλώσσα μας. Η κλασική ουσιοκρατία που φαίνεται να πηγάζει από το διαχωρισμό του δράστη μιας πράξης από την ίδια την πράξη μας υπαγορεύει τελικά την ανάλογη υποστασιοποίηση των θεωρούμενων ως φορέων ουσιωδών ιδιοτήτων, των «ουσιών», «αθανάτων ψυχών» των πραγμάτων. Όμως, πρέπει να καταλάβουμε ότι η «ουσία» ή η «ουσιώδης φύση» είναι καθαρά θέμα προοπτικής. Φυσικά το πράγμα «καθ' εαυτό» αποτελεί, σύμφωνα μ' αυτή την ανάλυση, έννοια χωρίς νόημα· αν αφαιρέσουμε όλες τις σχέσεις, όλες τις «ιδιότητες», όλες τις «δραστηριότητες» ενός όντος, δε μένει τίποτε. Ακόμη, αντίθετα με ό,τι διδάσκει η παραδοσιακή μεταφυσική, πρέπει να θεωρήσουμε όλα τα χαρακτηριστικά ως εξίσου ουσιώδη. Εφόσον δεν υπάρχει μια σταθερή και αναλλοίωτη ουσία δε μπορούμε να αφαιρέσουμε ούτε ένα στοιχείο, μια ιδιότητα, ή μια σχέση, μια επίδραση από το σύνολο των αλληλοεξαρτήσεων. Η ενότητα οποιουδήποτε πράγματος, ανθρώπου ή αντικειμένου θα αναζητηθεί κάθε φορά στη γενεαλογική σύνδεση ενός πλέγματος φαινομένων με κάποιο άλλο. Δεν υπάρχει μια βαθύτερη ενιαία φύση του κόσμου, στο μέτρο που δε μπορεί να υπάρξει μια αντικειμενική και υπερχρονική γενεαλογική περιγραφή των οικογενειακών δέντρων των διασυνδέσεων όλων των όντων.

Η επαναστατική αυτή αντι-ουσιοκρατική σύλληψη προκαλεί βέβαια ένα πλήθος ερωτημάτων και αντιρρήσεων σχετικών με τη λογική συνοχή και συνέπεια της κοσμοθεωρίας και της ανθρωπολογίας τις οποίες εμπνέει. Κι εδώ εφαρμόζεται η προτεινόμενη γενική υπόθεση του νιτσεικού αισθητισμού που μας αναγκάζει να δούμε τον κόσμο ως ένα καλλιτεχνικό δημιούργημα, ένα ζωγραφικό πίνακα, ένα μουσικό ή κινηματογραφικό έργο, ή, καλύτερα, ένα

λογοτεχνικό κείμενο όπου δε μπορεί κανείς να αλλάξει το παραμικρό. Όπως και στην περίπτωση των λογοτεχνικών χαρακτήρων, ως ουσιώδη πρέπει να εκτιμηθούν όλα τα γνωρίσματα και όλες οι αλληλοεπιδράσεις των συστατικών στοιχείων της πραγματικότητας, περιγραφόμενης στο φως διαφορετικών κάθε φορά προοπτικών ερμηνειών, ή γενεαλογικών αφηγήσεων.

Η πρώτη ενότητα του βιβλίου ολοκληρώνεται με την εξέταση της συγκεκριμένης νιτσεικής γενεαλογίας των βασικών ηθικών κατηγοριών. Τονίζεται ιδιαίτερα η σημασία της επίθεσης που έχει σα στόχο της τη χριστιανική παράδοση και το ιδεώδες του «ασκητικού ιερέα». Για το Nietzsche, το θρησκευτικό πάθος για την αλήθεια σε βάρος της ίδιας της ζωής, που εμψυχώνει και τη νεώτερη επιστήμη, αποτελεί μια ακόμη μεταμόρφωση του απολυτοκρατικού ασκητισμού της χριστιανικής κληρονομιάς. Το ενδιαφέρον παράδοξο που διαγράφεται σ' αυτή την περίπτωση έγκειται στο φαινόμενο της «αντίθεσης της Φύσης σε κάτι που είναι κι αυτό Φύση» (σελ. 118).

Η γενεαλογική διάγνωση αναγνωρίζει ότι η άρνηση της ζωής την οποία ευαγγελίζεται ο ασκητής - ιερέας εξυπηρετεί την ανάγκη συνέχισης της ίδιας της ζωής. Το μεγάλο κατόρθωμα του κήρυκα αυτής της άρνησης γίνεται φανερό μόλις καταλάβουμε ότι, μέσα από την αφύσικη διδασκαλία του της υπερνίκησης των θεωρούμενων κατώτερων ενστίκτων και ανήθικων διαθέσεων, εκφράζει την θεμελιώδη, φυσικότατη θέληση για δύναμη. Παρέχει στους πολλούς αδύνατους το όπλο για να υπερισχύσουν τελικά, ανατρέποντας την κυριαρχία των πρώην δυνατών, ενσαρκωτών της παλιότερης αξιοκρατίας. Οι χριστιανικής προέλευσης ηθικές αξίες επιτρέπουν σε όσους δε μπορούν να επιβιώσουν κάτω από το καθεστώς της πρώτης αισθητικής αντιμετώπισης του κόσμου να συμφιλιωθούν με τον πόνο και τη δυστυχία και να αποφύγουν την εκμηδένιση της πνευματικής ή ακόμα και αυτής της φυσικής τους παρουσίας. Όμως, το κείμενο ερώτημα το οποίο και πάλι καλείται να απαντήσει ο τιμητής των κλασικών ηθικών κατηγοριών ζωντανεύει το γνωστό μας πια πρόβλημα της αυτοαντίφασης μέσα από ένα παράδοξο αυτοαναφοράς. Άραγε κατορθώνει και ο ίδιος ο γενεαλόγος να ξεφύγει την καταδικαστέα επιδίωξη της πειθούς στο όνομα κάποιας αντικειμενικότερης θεώρησης; Η κατάδειξη της μερικότητας, της υποκειμενικότητας και της υποκρισίας του δήθεν «αληθινού» ασκητικού ιδεώδους που βασίζεται στο σφάλμα και στην απόκρυψη δε γίνεται με το σιωπηρό ισχυρισμό της εγκυρότητας και την απολυτοκρατική πεποίθηση για την αλήθεια της; Πολεμώντας το ασκητικό ιδεώδες, ο Nietzsche στην πραγματικότητα το συντηρεί με τον τρόπο που κι εκείνο συντηρούσε τη ζωή μέσα από την άρνησή της» (σσ. 129-130).

Η δυσχέρεια αυτή, πιστεύει ο καθηγητής Νεχαμάς, θα ήταν αποφασιστική για την αποτυχία του νιτσεικού εγχειρήματος, αν είχαμε να κάνουμε με την προσπάθεια επιβολής ενός νέου συστήματος, ή έστω φιλοσοφικής απόδειξης της ισχύος ορισμένων γενικών κρίσεων. Εδώ όμως πρέπει να χαιρετίσουμε την απόπειρα υπονόμησης της τάσης για γενικές κρίσεις σχετικές με την αξία της ζωής. Η συνολική «αξία» της ζωής και του κόσμου δε μπορεί να αποτιμηθεί (σελ. 135). Και οι επί μέρους αξίες, χωρίς τις οποίες βέβαια δε μπορούμε να ζήσουμε, δεν ανακαλύπτονται, δε διακηρύσσονται και δε διδάσκονται με γενικές προτάσεις που να ισχύουν για όλους, όπως ζητούσε να μας πείσει ο «ασκητικός ιερέας». Δημιουργούνται από τον καθένα μας μέσα από την «καλλιτεχνική» επεξεργασία της ζωής μας, ως έργου τέχνης που δε γυρεύει μιμητές και που το μεγαλείο του κρύβεται στην ιδιαιτερότητα και τη μοναδικότητά του. Πρόκειται για ένα ξεπέρασμα της γνωστής μας δυτικής αντίληψης της φιλοσοφίας, χάρη στην ειρωνική αυτοανατροπή της πρακτικής του φιλοσοφείν. Η εντύπωση του παραδόξου δε μπορούσε να αποφευχθεί ολότελα, στο μέτρο που η υπέρβαση της παράδοσης έπρεπε να γίνει μέσα από αυτή την ίδια «συνεχίζοντάς την» κατά κάποιο τρόπο. Η ολοκληρωτική εγκατάλειψη της χωρίς επιχειρηματολογία και η άμεση μετάβαση σε μια άλ-

λη πνευματική δραστηριότητα θα την άφηνε τελείως άθικτη². Μένει τώρα να φανερωθούν όλες οι πτυχές του νιτσεικού εγχειρήματος.

Το πέμπτο κεφάλαιο μας εισάγει στη δεύτερη ενότητα με μια συζήτηση της σκοτεινής αρχής της «αιώνιας επιστροφής». Εδώ γίνεται σαφές ότι πρέπει να αποφευχθεί η προσέγγισή της σαν σοβαρής οντολογικής ή κοσμολογικής υπόθεσης. Αν ακολουθήσουμε την ερμηνευτική γραμμή που έχει αναπτυχθεί μέχρις αυτό το σημείο, μπορούμε ίσως να παρακάμψουμε τις διάφορες δοκιμές λογικής ανάλυσης ή μεταφορικής εξήγησής της. Είναι δυνατό να κατανοήσουμε τη σημασία της στο φως των νιτσεικών απόψεων των σχετικών με τα χαρακτηριστικά των υποκειμένων και των αντικειμένων της καθημερινής μας εμπειρίας.

Όπως είδαμε, πρέπει να εγκαταλείψουμε την προσπάθεια ανίχνευσης κάποιων ουσιωδών ιδιοτήτων ή γνωρισμάτων. Ο εαυτός μας, όπως και όλα τα όντα που τον περιβάλλουν, ορίζεται από το όλο πλέγμα των σχέσεων και των αλληλοεξαρτήσεών του. Η προσωπικότητά μας απαρτίζεται από κάθε πράξη, από κάθε εμπειρία, κάθε γεγονός που μπορεί να μοιάζει τυχαίο και αδιάφορο και που, με τη σειρά του, εντάσσεται στην ευρύτερη πραγματικότητα του κόσμου μας. Και η παραμικρή αλλαγή θα επέφερε αλλαγή της ίδιας μας της ουσίας. Έτσι, αν η ζωή μας εκτυλισσόταν ξανά, για να είναι η ζωή μας, θα έπρεπε να εκτυλιχθεί κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Ο κόσμος ολόκληρος θα έπρεπε να «επιστρέψει» ξανά και ξανά όμοιος και απaráλλακτος σε όλες του τις λεπτομέρειες (σσ. 153-154). Και, επειδή μια τέλεια ζωή όπως και ένα τέλειο έργο τέχνης δεν επιδέχεται ούτε την ελάχιστη προσθαφαίρεση στοιχείων χωρίς να αλλοιωθεί ο ανεπανάληπτος χαρακτήρας του, δε μπορεί παρά να επανέρχεται αιώνια με την ίδια μορφή. Και αποτελεί υποχρέωση απέναντι στον εαυτό μας, ως ένα επιτυχημένο «λογοτεχνικό έργο», ένα τέλειο «αφήγημα», καθώς και ύψιστη εκδήλωση της γνήσιας θέλησης για δύναμη, η επιθυμία της διαρκούς κατάφασης, μέσα από την αποδοχή της «αιώνιας επιστροφής» μας, με την πλήρη περιπλοκότητά μας, με τα προτερήματα αλλά και τα ελαττώματά μας. Ταυτόχρονα αναπόφευκτη είναι, όσο τρομακτική και να φαίνεται σα σύλληψη, η συγκατάνευση στην ανάλογη αναγκαιότητα «αιώνιας επιστροφής» του κόσμου του οποίου αποτελούμε ουσιώδες και αναπόσπαστο μέρος, με όλα του τα δυσάρεστα, ακόμη και αποτρόπαια στοιχεία.

Η εικόνα αυτή διευκρινίζεται καλύτερα στο έκτο κεφάλαιο. Θέμα του κεφαλαίου είναι το ακριβές νόημα της νιτσεικής αντίληψης για το «πώς γίνεται κανείς αυτό το οποίο είναι» (σύμφωνα με τον υπότιτλο του *ECCE HOMO*). Πρέπει να γίνει σαφές ότι ο Nietzsche δεν μας προτρέπει να προσπαθήσουμε να πραγματώσουμε κάποια ενδόμυχη, βαθύτερη ουσία μας, γιατί τέτοια ουσία έχει θελήσει να δείξει πως δεν υπάρχει. Δεν πρόκειται για την εκδήλωση της ανάπτυξης κάποιας προκαθορισμένης, σταθερής ανθρώπινης φύσης, ούτε για την αξιοποίηση συγκεκριμένων ατομικών δυνατοτήτων. «Αυτό το οποίο είναι» κανείς δεν είναι τίποτε άλλο από «αυτό το οποίο γίνεται», μέσα από τον συνεχή αγώνα ελέγχου και εξισορρόπησης των συνεπειών όλων των τάσεων, των ενεργημάτων και των παθημάτων του.

Ο εαυτός μας είναι δημιούργημά μας στο μέτρο που κατορθώνουμε να επιβάλουμε μια συμφωνία σε ανώτερο επίπεδο ανάμεσα στις συχνά αλληλοσυγκρουόμενες σκέψεις, επιθυμίες και πράξεις μας. Η δημιουργία του συνίσταται στην καλλιέργεια «της ικανότητας, ή της προθυμίας να αναλάβουμε την ευθύνη για οτιδήποτε έχουμε κάνει και να παραδεχτούμε κάτι που έτσι κι αλλιώς είναι αλήθεια: πώς όλα όσα έχουμε πράξει συναποτελούν πραγματικά το ποιός είναι ο καθένας μας» (σελ. 188). Και, όπως διαπιστώσαμε, η ιδέα της «αιώνιας επιστροφής» μας δίνει την ευκαιρία να αναγνωρίσουμε την έκφραση της προσωπικότητάς μας μέσα από τη βούληση για την αδιάκοπη επανενσάρκωση του συνόλου των μοναδικών χαρακτηριστικών της.

Έχει ήδη υπογραμμιστεί το ότι το ανθρώπινο υποκείμενο δε μπορεί να εντοπιστεί σε μια

ουσιώδη εσωτερική οντότητα, σε κάποιο ενιαίο φορέα, κάποια παραμόνιμη αρχή. Σε ένα βασικό επίπεδο, το σώμα, ως κοινό έδαφος όλων των ιδιοτήτων του εγώ, παρέχει μίαν αναγκαία αλλά όχι επαρκή συνθήκη για την ενότητα του υποκειμένου. Πρέπει να φανταστούμε μια πολιτική δομή, κάποια πολιτεία χωρίς σταθερή ηγεσία. Κατά τη νιτσεική μεταφορά το εγώ εκφράζεται κάθε φορά από τη διαφορετική δύναμη που προκαλεί κάποιο αποτέλεσμα. «L' effet c' est moi»· η άρχουσα τάξη ταυτίζεται με την επιτυχία της πολιτείας» (σσ. 181 κ.εξ.).

Εκείνο όμως που έχει σημασία είναι η επιδίωξη όσο το δυνατό μεγαλύτερης συνοχής και λειτουργικότητας, η καλλιτεχνική διαμόρφωση μιας ενότητας μέσα από την πολλαπλότητα. Το ιδανικό εδώ το προσεγγίζουν κορυφαίοι λογοτέχνες όπως ο Goethe, για τους οποίους μπορεί να ειπωθεί ότι «δημιούργησαν» τον εαυτό τους και κατέκτησαν έτσι τον ύψιστο βαθμό ελευθερίας. Γιατί η ελευθερία δεν είναι τίποτε άλλο από την επίτευξη αρμονίας ανάμεσα στα «σχήματα προτιμήσεων» ενός υποκειμένου, ο «πλήρης έλεγχος της πολλαπλότητας».

«Γίνεται» λοιπόν κανείς «αυτό που είναι» με το να αγωνίζεται συνεχώς για την «επιτυχήστερη οικείωση των εμπειριών και των ενεργημάτων του, τη διεύρυνση της δυνατότητας για την ανάληψη ευθύνης για τον εαυτό του, τη μόνη δυνατή ελευθερία» (σελ. 189). Και για να γίνει κανείς ένας τέτοιος «ποιητής» της ζωής του, έχει πολλά να διδαχθεί από τους ποιητές της μεγάλης τέχνης.

Κατ' αυτό τον τρόπο, οδηγούμαστε στην τελική εξέταση του αισθητισμού του Nietzsche και των συνεπειών του για την αντιμετώπιση της παραδοσιακής ηθικής. Το έβδομο κεφάλαιο ασχολείται και πάλι διεξοδικά με το πρόβλημα της επεξεργασίας ενός νέου κώδικα αξιών πέρα από το καλό και το κακό.

Όπως πρέπει να έχει γίνει αντιληπτό από την ανάλυση που προηγήθηκε, θα ήταν λάθος να θεωρούμε τη γενεαλογία σα μια μέθοδο ουσιαστικής αντιστροφής του κυρίαρχου αξιολογικού συστήματος. Το ίδιο λανθασμένη είναι και η εντύπωση της προσπάθειας επιβολής κάποιας μηδενιστικής αντίληψης. Άλλωστε η κριτική της χριστιανικής κληρονομιάς δεν έχει γίνει από τη σκοπιά της κατοχής της αντικειμενικής αλήθειας σχετικά με μίαν ανύπαρκτη ηθική πραγματικότητα, αλλά κυρίως για να καταδειχθεί ο απολυτοκρατικός και υποκριτικός της χαρακτήρας.

Έτσι, οφείλεται σε πλάνη η αρκετά διαδεδομένη πεποίθηση ότι ο Nietzsche ζητά να προβάλει κάποια διδάγματα σκληρότητας, κακίας, ολοκληρωτισμού ή απολυταρχισμού. Είναι βέβαια γεγονός ότι η προσέγγιση την οποία υιοθετεί επιβάλλει όχι μόνο την αποδοχή, αλλά και την αναγνώριση του μεγαλείου χαρακτήρων που η κοινή συνείδηση τείνει να καταδικάσει ως τρομακτικά ανήθικους και επικίνδυνους. Εκείνο που μετράει — όπως και στην περίπτωση των πασίγνωστων «κακών» ηρώων της λογοτεχνίας — είναι το ότι έχουν καταφέρει να δώσουν ανεπανάληπτο ύφος και ενότητα στη ζωή τους. Δεν πρέπει να είναι απόλυτοι και μονοδιάστατοι, αλλά να μπορούν να διατηρούν αρμονικά όλο τον πλούτο των ποικίλων τάσεων τους, έστω με τίμημα την ενσάρκωση πλήθους έντονων εσωτερικών αντιθέσεων.

Οι οραματισμοί, οι θετικές σκέψεις και απόψεις που συμπληρώνουν τις γενεαλογικές επιθέσεις με περιγραφές των ευγενών «ελεύθερων πνευμάτων», του υπερανθρώπου, ή των νιτσεικών φιλοσόφων, έχουν επανειλημμένα κατηγορηθεί για κοινοτυπία, αοριστία και απλοϊκότητα, ή για αντιφατικότητα και ασυνέπεια.

Όμως, όπως μας θυμίζει και πάλι ο καθηγητής Νεχαμάς, αναπτύσσοντας ένα από τα πιο σημαντικά του επιχειρήματα, οι αδυναμίες οι σχετικές με την αοριστία και την ασάφεια είναι όχι μόνο δικαιολογημένες μα και αναπόφευκτες. Δε μπορούν να γίνουν συγκεκριμένες θετικές προτάσεις για μια νέα ηθική, χωρίς αυτοαντίφαση και αυτοαναίρεση του εισηγητή της προοπτικιστικής αποδόμησης και του αισθητικού ξεπεράσματος της φιλοσοφικής παράδοσης. Ο Nietzsche περιορίζεται στο να εκφράζει το θαυμασμό του για τον Beethoven, τον

Shakespeare, τον Wagner, τον Goethe, τον Balzac, τον Heine, ενώ επαινει το Ναπολέοντα για τις λογοτεχνικές του γνώσεις (σσ. 217-227). Ίσως, ιδανικός του ήρωας θα μπορούσε να είναι ο Marcel Proust, ο συγγραφέας, αφηγητής και κεντρικό πρόσωπο της *Αναζήτησης του Χαμένου Χρόνου*, ο οποίος κυριολεκτικά κατάφερε να μετουσιώσει τη ζωή του σε τέχνη (σσ. 167-169, 188, 222). Μπορεί να πιστεύει ότι πέτυχε και ο ίδιος να βρίσκεται «πέρα από το καλό και το κακό», στο μέτρο που, ανεξάρτητα από το ηθικό περιεχόμενο των αντιλήψεών του και κάποιες φαινομενικές ή «τοπικού χαρακτήρα» αντιφάσεις του έργου του, κατάφερε να απαθανατίσει τον εαυτό του σε ένα σπουδαίο λογοτεχνικό δημιούργημα, ένα συνεπές σύνολο εξισορροπημένων αντιθέσεων. Η μοναδικότητα του ύφους, της μορφής και του περιεχομένου του γραπτού μνημείου που κληροδότησε στη σύγχρονη εποχή καθιστούν αδύνατη την ακριβή μίμηση ή τη συγκρότηση σχολής μαθητών, αν και βέβαια μπορεί κανείς να εμπνευστεί από το παράδειγμά του.

Συνοψίζοντας τα συμπεράσματα αυτής της κριτικής παρουσίασης, θέλω να υπογραμμίσω ξανά το ενδιαφέρον, την πρωτοτυπία και τή γονιμότητα της μελέτης του καθηγητή Νεχαμά. Είναι πιθανό η ερμηνευτική του υπόθεση να συναντήσει πλήθος αντιρρήσεων ανάμεσα σε ειδικούς που έχουν τη γνώμη ότι είναι προτιμότερες άλλες δυνατές αναγνώσεις των κειμένων. Προσωπικά πιστεύω ότι δεν είναι πάντοτε απόλυτα επιτυχής η προσπάθειά του να αντιμετωπίσει τα εξεταζόμενα νιτσεικά παράδοξα. Νομίζω ότι ορισμένες επί μέρους περιπτώσεις αυτοαντίφασης και αυτοαναίρεσης επιδέχονται εκτενέστερη και προσεκτικότερη ανάλυση· ενώ, το πρόβλημα των «αισθητικών» υποκειμενικών κριτηρίων αλήθειας και των συνθηκών νοήματος μιας σειράς δηλωτικών προτάσεων του Nietzsche παραμένει ανοιχτό. Οι δυσκολίες του προοπτικισμού³ είναι ίσως τελικά ανυπέρβλητες, παρ' όλη τη συμπλήρωση και τη στήριξη που παρέχει ο αισθητισμός.

Οπωσδήποτε όμως η συνολική ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του βιβλίου είναι πραγματικά εντυπωσιακή. (Κάποιες επαναλήψεις είναι πιθανό να οφείλονται στην ίδια τη δομή των κεφαλαίων που πρέπει να έχουν δουλευτεί και ανεξάρτητα σε μια πρώτη μορφή). Ο ίδιος ο καθηγητής Νεχαμάς τονίζει την ιδιομορφία και σε μερικά σημεία ομολογεί κάποια αδιέξοδα της νιτσεικής συλλογιστικής. Ίσως υπερεκτιμά τη λειτουργικότητα μερικών αντιουσιακρατικών θέσεων — (που ανάγονται κάποτε στον Hume και τον Berkeley) καθώς και τη δυνατότητα υποκατάστασης της παραδοσιακής οντολογίας από γενεαλογικές περιγραφές ενσωματωμένες σε ένα είδος λογοτεχνικού corpus. Τα όρια της απόπειρας του Nietzsche να κάνει τη ζωή του λογοτεχνία αποκαλύπτουν εύγλωττα, νομίζω, τη θεμελιώδη ασυμμετρία που υφίσταται ανάμεσα στον πραγματικό κόσμο και τον κόσμο της τέχνης. Η υπερνίκηση αυτής της ασυμμετρίας αποτελεί ψευδαίσθηση, όπως φαίνονται να αναγνωρίζουν συχνά οι ίδιοι οι «αισθητές» δημιουργοί. Και η φιλοσοφική σύλληψη της ικανοποιητικής μετουσίωσης της ζωής σε τέχνη διατηρεί το χαρακτήρα ενός σκοτεινού και απραγματοποίητου ιδεώδους.

Το γεγονός είναι ότι, καθώς ο Nietzsche κατάφερε να «εγγράψει» τον εαυτό του στην ιστορία της φιλοσοφίας, έτσι και ο συγγραφέας της μελέτης *Nietzsche (Life As Literature)* αναμφίβολα «ενέγραψε» την ιδιαίτερα αξιόλογη ερμηνευτική του δοκιμή στην ιστορία της νιτσεικής φιλολογίας. Το βιβλίο αξίζει να διαβαστεί όχι μόνο από φιλοσόφους αλλά και από οποιονδήποτε ενδιαφέρεται για τη λογοτεχνική κριτική και γενικότερα για τη σπουδή της πνευματικής δημιουργίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Richard Rorty «The World Well Lost» στο *Consequences of Pragmatism* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982) σσ. 3-18· Nelson Goodman, «The Way the World Is» στο *Problems and Projects* (Indianapolis: Bobbs-Berrill, 1972), pp. 24-32, και Hilary Putnam, «Reflections on Goodman's *Ways of World-making*» *Journal of Philosophy* 76 (1979) σσ. 603-618.
2. Βλ. το άρθρο του Αλέξανδρου Νεχαμά, «Can We Ever Quite Change the Subject? Richard Rorty on Science, Literature, Culture and the Future of Philosophy», *Boundary 2*, 12 (1982), σσ. 395-413, για μια ενδιαφέρουσα διερεύνηση του προβλήματος.
3. Βλ. τη συζήτηση των δυσχερειών διάφορων μορφών προοπτικισμού στις πρόσφατες εργασίες του Hilary Putnam, *Reason, Truth and History*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, και *Philosophical Papers*, vol. III, Cambridge, Cambridge University Press, 1983, καθώς και την κριτική σύγχρονων Γάλλων νιτσεικών στοχαστών στο *Le Même et l'Autre* του Vincent Descombes, (Les Editions de Minuit, Paris 1979) και τα *Le Philosophe chez les Autophages*, και *Rationalité et Cynisme* του Jacques Bouveresse, (Les Editions de Minuit, Paris 1984).

ΔΡ ΣΤΕΛΙΟΣ ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ
ΑΘΗΝΑ

Λεωνίδα Κ. Μπαρτζελιώτη, *Ο αναθεωρημένος υποκειμενισμός του Alfred North Whitehead*, έκδ. Βιβλιοθήκης Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 1984, 163 σσ.

Όσοι συμβαίνει νά είναι κάπως ενημερωμένοι με τή σημαντική συμβολή του Whitehead στη δημιουργία μιᾶς νέας φιλοσοφικῆς κίνησης, τῆς λεγόμενης *Process Philosophy*, στὸν ἀγγλόφωνο κόσμο, καί με τήν τεράστια ἀπήχηση πού εἶχαν διεθνῶς οἱ φιλοσοφικές καί οἱ ἐπιστημονικές θεωρίες τοῦ φιλοσόφου αὐτοῦ, ἰδιαίτερα τά τελευταῖα εἴκοσι χρόνια, θά συμφωνήσουν ἀσφαλῶς μέ τήν ἀποψη ὅτι τό βιβλίον τοῦ Λεωνίδα Μπαρτζελιώτη, ὑπό τόν ἀνωτέρω τίτλον, ἔρχεται νά καλύψει ἕνα μεγάλο κενό στό χῶρον τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφικῆς διανόησης. Ἡ πλούσια βιβλιογραφία πού συνοδεύει τό ἔργον τοῦτο καλύπτει δεκατέσσερες ὀλόκληρες σελίδες καί καθιστᾷ ἀπελπιστικά αἰσθητό τό τεράστιον αὐτό κενόν. Σέ καταφανῆ ἀντίθεση μέ τούς ξένους, οἱ Ἕλληνες φοιτητές δέν φαίνεται νά γράφουν διατριβές μέ θέματα παρμένα ἀπό τόν πλούσιον φιλοσοφικόν στοχασμόν τοῦ Whitehead, ἐνῶ τό ἑλληνικόν φιλοσοφικόν κατεστημένον εἴτε δέν ὑποψιάζεται εἴτε συστηματικά ἀγνοεῖ τήν ὑπαρξιν τοῦ κορυφαίου στοχαστή πού κατόρθωσε νά δώσει ἕνα ὀλοκληρωμένον φιλοσοφικόν σύστημα βασισμένον στά δεδομένα τῶν συγχρόνων θετικῶν καί μαθηματικῶν ἐπιστημῶν. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, τό φαινόμενον Whitehead εἶναι μοναδικόν στά φιλοσοφικά χρονικά τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα.

Ἄλλά τό κατόρθωμα τοῦ Whitehead δέν συνίσταται στό ὅτι ὁ μόνος αὐτός συνεχίζει στήν ἐποχή μας μία μακρά εὐρωπαϊκῆ παράδοση πού ἔχει τίς ρίζες τῆς στή φιλοσοφικῆ διανόησιν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, καί πού ἐκφράζει τήν τολμηρῆ προσπάθειαν τοῦ ἀνθρώπου νά συλλάβει λογικά καί νά διατυπώσῃ γλωσσικά τίς πρῶτες ἀρχές καί δομές τοῦ νοεῖν καί τοῦ εἶναι σέ ὀλοκληρωμένον καί ἀπαρτισμένον κατηγορικόν σχῆμα. Πέρα ἀπ' αὐτό καί ἄσχετα ἀπό τίς τυχόν ὑπερβολές ἢ ἐλλείψεις πού ἡ κριτική ἔχει ἤδη ἐπισημάνει ἢ θά ἐπισημάνει μελλοντικά μέσα στό σύστημα τῆς «φιλοσοφίας τοῦ ὀργανισμοῦ», γεγονός καίριας σημασίας εἶναι ὅτι ὁ ρωμαλέος στοχασμός καί ὁ καθαρά φιλοσοφικός λόγος τοῦ Whitehead ἀποτελοῦν καταφυγήν καί πόλους ἐλξιν γιά τούς ζητητικούς ἐκείνους νέους πού ἔχουν μεταλάβει ἀπό τόν μεταφυσικόν προβληματισμόν τοῦ εἶναι καί τοῦ γίνεσθαι. Τέτοιοι ἀφυπνισμένοι νόες δέν εἶ-